

MUAMER HODŽIĆ
(Sarajevo)

IZGRADNJA CAREVE DŽAMIJE U FOČI I NJEN ZNAČAJ U URBANOM RAZVOJU GRADA

Sažetak

Na plodnom kotlinskom prostoru Gornjeg Podrinja, gdje se rijeka Čehotina ulijeva u Drinu, razvilo se naselje Foča. Godine 1465. to naselje dolazi pod osmansku vlast, a januara 1470. postaje sjedište novoosnovanog Hercegovačkog sandžaka. Jedan od strateških ciljeva osmanske vlasti bilo je izgrađivanje novih i dalja urbanizacija zatečenih naselja. Urbani nukleus oko kojeg se formirala buduća mahala ili privredni kvart bila je džamija. Zavisno od potrebe, džamije su gradili značajni pojedinci ili država, odnosno sultan.

Džamije koje su nominalno nosile sultansko ime bile su finansirane iz državne blagajne ili iz vakufa koje je osnovala država. Gradnja sultan Bajezidove džamije imala je za cilj unapređenje urbanog razvoja Foče kao osmanskog gradskog središta. Kako bi ta džamija mogla nesmetano funkcionirati, a njeni službenici obavljati redovne dužnosti, država je osigurala prihode u vidu vakufa. Na samom početku XVI stoljeća dovršena je gradnja Careve džamije i Foča je, u formalnom smislu, stekla uvjete da bude promovirana u status kasabe.

Ključne riječi: Foča, Careva džamija, sultanska džamija, vakuf, urbanizacija, osmanski grad

*

Formiranje i razvoj urbanih naselja u srednjovjekovnoj Bosni značajno se intenzivira sredinom XIV stoljeća. Taj proces je nastavljen i tokom druge polovine istog stoljeća, kada dolazi do nastanka novih trgova kao rezultat sve veće eksploatacije bosanskih rudnika. Brzina nastajanja i

uspostavljena privredna aktivnost u novootvorenim srednjovjekovnim bosanskim rudnicima, trgovima i podgrađima navela je pojedine medieviste da zaključe kako je taj intenzivni proces stvorio neviđenu živost na bosanskom području.¹

U srednjem vijeku nastanak i razvoj trgova oko gornjeg toka rijeke Drine odvijao se zahvaljujući ponajviše trgovini, za razliku od trgova u centralnoj Bosni gdje je ključni faktor predstavljalo rudarstvo. Naselje Foča razvilo se na plodnom dolinskom prostoru Gornjeg Podrinja, gdje se rijeka Čehotina ulijeva u Drinu. Ovo naselje, pod imenom Hoča, prvi put se spominje u dokumentima iz 1366. godine kao trg i važna stanica trgovačkih karavana iz Dubrovnika.²

Geografska situiranost predodredila je upravo to naselje za važnu karavansku stanicu, a kasnije i trgovački centar. Naime, Foča je predstavljala krajnje odredište karavana koji su prenosili trgovačku robu iz Dubrovnika u Bosnu. Ta saobraćajnica bila je poznata kao "via Drine" ili, rjeđe, "via Bosna" i predstavljala komunikacijsku poveznicu između unutrašnjosti Balkana i jadranske obale.³ Ruta ovog karavanskog puta kretala je iz Dubrovnika preko Trebinja, Bileće, Gacka, Čemerna, Tjentišta do Foče. Dalje se moglo kretati uz Čehotinu preko Pljevalja ili Drinom do Lima. Taj put je imao značaj i u međunarodnom saobraćaju jer se dalje nastavljao kroz Srbiju prema Nišu i tako se povezivao s Carigradskim drumom.⁴ Računalo se da je razdaljina između Dubrovnika i Foče iznosila pet dana hoda.⁵

Foča je, prema tipologiji naselja, bila otvoreni trg. Međutim, toponim brda Gradac na lijevoj obali rijeke Drine ukazuje da je tu nekada, vjerovatno, postojala tvrđava. Najveći razlog za izgradnju tvrđave, prema nekim pretpostavkama, bila je zaštita imovine i dobara lokalnih stanovnika. Naročito uzme li se u obzir da je Foča bila jedno od najrazvijenijih naselja, ako ne i najrazvijenije, u široj oblasti. Zbog toga je predstavljala privlačnu metu za pljačkaške upade.⁶

Nakon što su 1465. godine Osmanlije uspostavile svoju vlast na fočanskom teritoriju došlo je do značajnih promjena u svim aspektima života

¹ Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1978, 52. (dalje D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*)

² Marko Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957, 46; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 43.

³ Mihajlo Dinić, "Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina", u: *Iz srpske istorije srednjeg veka*, Equilibrium, Beograd, 2003, 693.

⁴ Mihajlo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku: istorijsko-geografske studije*, Srpska književna zadruga, Beograd 1978, 311; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 43.

⁵ Konstantin Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici u Srbiji i Bosni u srednjem vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1951, 120.

⁶ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 90. i 140.

domaćeg stanovništva.⁷ Najveća promjena, koja je zapravo generirala sve druge, bila je integriranje u jedan potpuno drugačiji vojno-politički i upravno-administrativni sistem. Cjelokupan državni sistem Osmanlija temeljen je na principima islamske vjere, bilo u vidu šerijata ili državnih kanuna, usaglašenih s principima islama. U društveno-političkom smislu nekadašnje Bosansko kraljevstvo postalo je dijelom ogromnog Carstva, čiji je vladar već u vrijeme sultana Selima I (1512-1520) imao stvarnu vlast čak na tri kontinenta: Evropi, Aziji i Africi. Kulturne vrijednosti i civilizacijska dostignuća u novom društveno-političkom okviru bila su bazirana na drugačijoj vjerskoj tradiciji u odnosu na onu koju su podanici bosanskog kralja bili navikli.

Jedan od primarnih ciljeva Osmanske države bila je uspješna i trajna uspostava vlasti. U svrhu stabiliziranja prilika, osim klasičnih vojno-političkih i diplomatskih metoda, Osmanlije su pristupile i pokretanju javnih radova ograničenog karaktera, s ciljem urbanizacije novoosvojenog teritorija. Urbanizacija kakvu su baštinile Osmanlije, u konceptualnom smislu, bila je potpuno drugačija od one koju su zatekli. Osnovna civilizacijska tekovina koju je nova vlast donijela na osvojena područja bila je izgradnja orijentalno-islamskog grada.

Proces izgradnje novih i razvitak postojećih gradskih naselja temeljen je u velikoj mjeri na instituciji vakufa.⁸ Vakufski objekti različite namjene, sa značajnom arhitekturom, u kojima je bio koncentriran cjelokupan vjersko-prosvjetni, kulturni i privredni život muslimana, činili su urbanu osnovu svih gradova.⁹

Nakon što su se prilike stabilizirale, osmanska vlast je tokom 1468/69. izvršila prvi popis domaćinstava nekadašnjeg Bosanskog kraljevstva. Iz tog perioda ostao je sačuvan sumarni defter u kojem stoji da su u tadašnjoj Foči bila ukupno 192 domaćinstva (hāne), 70 neoženjenih i 4 udovice.¹⁰ Nažalost, nema podataka o tome kako su kuće situirane, odnosno kako su grupirane u okviru tadašnjeg naselja.

⁷ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, XIV, Sarajevo, 1959, 44-47. (dalje H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*)

⁸ Adem Handžić, "Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IX-X, Sarajevo, 1983, 113-119.

⁹ Adem Handžić, "O specifičnostima nekih osmanskih popisa u vezi institucije vakufa u Bosni u XVI i XVII stoljeću", *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*, 40, Orijentalni institut, Sarajevo, 1990, 237-241. (dalje A. Handžić, "O specifičnostima nekih osmanskih popisa")

¹⁰ Ahmed, S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469*, Islamski kulturni centar, Mostar, 2008, 64.

Teritorije koje su postepeno osvajane do 1470. godine, a svojevremeno su pripadale hercegu Stjepanu Kosači, objedinjene su u okviru administrativne jedinice s nazivom *Vilayet-i Hersek*, koji je do tada bio u sastavu Bosanskog sandžaka. Početkom iste godine došlo je do formiranja Hercegovačkog sandžaka, kada je teritorij vilajeta Hersek izdvojen iz administrativnog okvira Bosanskog sandžaka i organiziran kao zasebna upravno-administrativna jedinica. Prvi sandžakbeg tog sandžaka bio je Hamza-beg.¹¹ Dok je vilajet Hersek bio u administrativnom okviru Bosanskog sandžaka Foča je bila sjedište vilajeta i kadiluka, da bi početkom 1470. postala sjedište novoosnovanog Hercegovačkog sandžaka.¹²

Činjenica da je Foča postala upravno središte presudno je utjecala na njen urbani razvoj. Početnu fazu u nastanku osmanskih gradova predstavljala je izgradnja džamije, koja je zapravo bila nukleus oko kojeg je formirana buduća mahala ili su izgrađivani dućani. Podizanje novih gradskih naselja i urbanizacija postojećih činili su važan segment u politici države, budući da su gradovi predstavljali njen značajan oslonac. U njima su bili koncentrirani svi organi državne vlasti i razvijana zanatska privreda, čiji su produkti zadovoljavali tadašnje vojne i civilne potrebe.¹³

Prvi hercegovački sandžakbeg Hamza-beg izgradio je mesdžid koji je bio među prvim vakufskim objektima u Foči. Time je zapravo započela izgradnja osmanskog tipa naselja, jer je oko mesdžida kasnije formirana i istoimena mahala. U prvim godinama osmanske vlasti muslimani su vjerovatno bili samo pripadnici upravnog aparata i vojske za čije vjerske potrebe je i sagrađen Hamza-begov mesdžid.¹⁴

Nakon nepune decenije osmanski popisivači su, na osnovu naredbe sultana Mehmeda II, načinili još jedan defter. Riječ je o *Poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina* iz 1477. godine. Prema njegovim

¹¹ U naknadnoj bilješci, koja stoji uz sandžakbegove prihode iz dijela nahije Mileševa, piše da je u ruci Hamza-bega. Ispod bilješke je navedena i precizna datacija, 13. redžeb 874. godine u Konstantiniji (16. januar 1470. u Istanbulu). Na osnovu te bilješke H. Šabanović je zaključio da je to zapravo i datum kada je osnovan Hercegovački sandžak. A. S. Aličić, *Sumarni popis 1468/69*, 62; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 46.

¹² H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 137.

¹³ Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću – Uloga države i vakufa", *POF*, 25, Orijentalni institut, Sarajevo, 1959, 133-134.

¹⁴ Alija Bejtović, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine*, III, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1956, 53. (rad je objavljen parcijalno u dva broja časopisa *Naše starine* – III i IV)

podacima vidljivo je da je *pazar Hoča* i dalje has hercegovačkog sandžakbega. Samo naselje je imalo četiri mahale, označene imenima najistaknutijih ličnosti koje su u njima stanovale.

Prva mahala u popisu bila je *Mahala Ivana*. Sastojala se od 57 domova, 12 neoženjenih i 5 udovica. Druga je bila *Mahala Radivoja sina Vuka*, sa 61 domom i 15 neoženjenih. *Mahala Radonje sina Bošnjaka* je bila upisana kao treća od četiri fočanske mahale i u njoj su bila 62 doma i 12 neoženjenih. Posljednja je *Mahala Vukića sina Raca* koja je imala 45 domova i 16 neoženjenih. Dakle, u Foči je tom prilikom registrirano 227 domaćinstava, 55 neoženjenih i 5 udovica. U defteru su spomenuti i prvi fočanski muslimani, od kojih su dvojica bili zanatlije: Hizir bozadžija i Dogan kovač.¹⁵

U istom defteru se ne spominje Hamza-begov mesdžid. Vjerovatno zbog toga što se oko njega još nije bila razvila muslimanska mahala. Nedaleko od tog mesdžida sagrađen je i prvi dućan – nukleus buduće čaršije.¹⁶ U kasnijim izvorima spominje se i Hamza-begov hamam, vjerovatno sagrađen između 1470. i 1474. godine.¹⁷ Mahala Hamza-begova spominje se u defteru iz 1585. godine i tada je u njoj bilo petnaest domaćinstava.¹⁸

Kako se Osmanska država u prvom redu brinula za vojsku i upravu, rješavanje nekih društvenih pitanja bilo je prepušteno privatnoj inicijativi, uglavnom ustanovi vakufa. U formiranju naselja i njegovoj daljoj urbanizaciji ispreplitale su se uloga države i vakufa. Razne bilješke u popisnim defterima sadrže informacije iz kojih je vidljivo kako je Porta

¹⁵ Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 171-174.

¹⁶ A. Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine*, III, 44.

¹⁷ Alija Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine*, IV, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957, 33-34.

¹⁸ Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi, Tapu Defteri (TK, KKA, TD.), No 483, fol. 24. Na ovom mjestu želimo podsjetiti da je ove (2014.) godine rahmetli Ahmed S. Aličić, nekoliko mjeseci prije smrti, objavio ovaj veoma važan izvor za historiju Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja Crne Gore, Hrvatske i Srbije. Dešifrirao je, preveo i naučno obradio navedeni defter, čime je učinio veliku uslugu naučnoj, ali i široj javnosti. Njegovim zalaganjem svjetlo dana je ugledao ovaj rijetki izvor koji sadrži mnogobrojne podatke iz osmanske prošlosti Bosne i Hercegovine, ali i šire. Stoga ovom prilikom želimo iskazati duboko poštovanje naučnoj zaostavštini autora, nekadašnjeg uposlenika i direktora Orijentalnog instituta. O defteru više vidi *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, dešifrirao i s osmanskoturskog preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014. (dalje *Katastarski popis ejaleta Bosna*)

upućivala naredbe pojedinim dužnosnicima da na određenim punktovima podignu bogoštovne, prosvjetne i privredne objekte kao svoj vakuf. Tako su stvarani neophodni uvjeti za dalji razvoj gradskih naselja, a sve to radi strategijskih i komunikacijskih potreba. Prema tom obrascu formirano je desetak srednjih i manjih kasaba. Osim toga, dešavalo se da prve džamije, nominalno kao sultanske, podigne država koja je iz svojih prihoda finansirala njihov rad. U Bosni su na taj način, od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća, bila formirana 22 gradska naselja.¹⁹

U defteru iz 1477. postoje veoma značajne bilješke iz čijih se sadržaja može vidjeti kako je državna vlast izdavala naredbe i instrukcije za plansku izgradnju dva vrlo značajna trga u Hercegovačkom sandžaku. Riječ je o Foči i Pljevljima (Tašludži).²⁰ U defterima postoje podaci o zamjeni zemljišnih parcela, uz kompenzaciju, radi gradnje kuća i naseljavanja muslimanskog stanovništva na tim prostorima. Iz sadržaja bilješki primjetno je i postojanje osmišljene politike budućeg urbanog razvoja osvojenih mjesta.

Nakon što su provedene instrukcije s Porte i osigurane zemljišne površine za gradnju kuća, i drugih potrebnih objekata, pristupljeno je izgradnji naselja. Značajnu ulogu u tom procesu odigrali su osmanski namjesnici, odnosno sandžakbezi. Kad je riječ konkretno o Foči, neophodno je spomenuti aktivnosti hercegovačkog sandžakbega Mustafabega,²¹ koji je odigrao važnu ulogu u urbanom razvoju i transformaciji srednjovjekovnog trga Foče u osmansku kasabu. Na desnoj strani Čehotine, 1484. godine, sagradio je džamiju oko koje je postepeno nastala mahala, te tako podstakao širenje naselja i na drugoj obali rijeke. Izvjesno vrijeme postojao je veći prostor koji je trebalo izgraditi kako bi se zaokružila urbana cjelina naselja.²²

¹⁹ A. Handžić, "O specifičnostima nekih osmanskih popisa", 237.

²⁰ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 167, 174, 360.

²¹ Mustafa-beg je rezidirao u Foči kao hercegovački sandžakbeg u dva navrata, 1483-1486. i 1489-1493. godine. Prema nekim historičarima, porijeklom je Bošnjak. Smatra se da je on zapravo Mustafa-beg Milivojević. Na njegovom dvoru, u uglednom zvanju kneza, bio je Milivoje Mihočević, koji je za potrebe hercegovačkog sandžakbega obavljao važne diplomatske misije. Premda nema neposrednih informacija koje bi to potvrdile, smatra se da je on, zapravo, bio otac Mustafabega. Na njegovom dvoru, u svojstvu dijaka, bio je i njegov rođak Radoja Crepović. Osim njih, u njegovoj diplomatskoj kancelariji, u svojstvu poklisara, bili su još Pokrajac Dijaković, Vuk Baličević i Ivan Radičević. Više o tome: *Čiro Truhelka, "Tursko-slovenski spomenici Dubrovačke arhive", Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23, Sarajevo, 1911, 440.

²² Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, 323.

U XVI stoljeću urbani razvoj i gradnja različitih objekata dobiva na intenzitetu, uzme li se u obzir da je to period u kome Osmanska država doživljava politički, vojni i ekonomski uspon. Već na samom početku tog stoljeća, 1500/1501. godine, u Foči je dovršena gradnja džamije sultana Bajezida II,²³ u narodu poznata kao Careva džamija.²⁴ Ta džamija je nominalno nazvana po ovom sultanu jer je u vrijeme njegove vladavine izdata naredba za njenu izgradnju, a dovršena je u vrijeme kada je Mehmed-beg Obrenović bio na dužnosti hercegovačkog sandžakbega.²⁵

Nažalost, nema konkretnih podataka o tome kad je počela gradnja i kome je bila povjerena dužnost izgradnje džamije. Premda nema izričitih vijesti koje govore o poslovima izgradnje, možemo realno pretpostaviti da je u izgradnji učestvovao i Mustafa-beg, koji je krajem XV stoljeća, u dva navrata, bio hercegovački sandžakbeg. U tom periodu, u smislu građevinskih poduhvata, bio je veoma aktivan. Zasiurno se zna da je izgradio džamiju koja je nosila njegovo ime, a prema podacima iz dubrovačkih izvora, tamošnja vlada mu je najmanje u dva navrata slala staklo za objekte koje je gradio. Prvi put su Dubrovčani 14. juna 1485. poslali dvadeset staklenih ploča, a jedanaest godina kasnije, 1496. godine, čak 140 komada mletačkih stakala.²⁶ Te količine stakla vjerovatno nisu bile samo za potrebe njegove džamije nego i za Carevu, čije je vrijeme izgradnje podudarno s tim periodom.

Osim džamije, tada je vjerovatno bio sagrađen i hamam koji je nosio ime sultana Bajezida Velije.²⁷ Nakon što je Careva džamija sagrađena,

²³ U protekloj agresiji (1992-95.) Careva džamija u Foči je 23.04.1992. godine opljačkana, zapaljena, a potom minirana. Nakon rušenja, plato na kojem je bila džamija pretvoren je u odlagalište smeća. Nakon rata Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika donijela je Odluku kojom je ta džamija proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Odlukom je definirano kako taj objekat čine mjesto i ostaci džamije, te harem s nišanima. U istom dokumentu, između ostalog, stoji kako je ustanovljeno da nema nikakvih vidljivih ostataka objekta džamije, gasulhane, abdesthane, magacinskog prostora, niti kancelarija Islamske zajednice. Odluka je donesena 7. jula 2004. u Sarajevu. Više o tome: *Službeni glasnik BiH*, br. 78, utorak 8.11.2005, 6256-6259.

²⁴ U radu će se koristiti oba naziva: Careva džamija i džamija sultana Bajezida II.

²⁵ Na položaj hercegovačkog sanžakbega Mehmed-beg je došao kao sandžakbeg Moreje. Prije toga bio je sultanov kapidžibaša. Bio je porijeklom iz okoline Konjica, selo Podhum u nahiji Neretva. Na položaju hercegovačkog sandžakbega bio je u dva navrata – od oktobra 1500. do jula 1504. i od augusta 1510. do decembra 1511. Više o tome: Behija Zlatar, "Mehmed Bey Obrenović, sanjakebey of Herzegovina", *Ankara Üniversitesi Güneydoğu Avrupa Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 1, sayı 1, Ankara, 2012, 187-196.

²⁶ Č. Truhelka, "Tursko-slovenski spomenici Dubrovačke arhive", 440. i 442.

²⁷ A. Bejtović, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine*, IV, 34.

Foča je u formalnom smislu stekla uvjete da bude promovirana u status kasabe.²⁸ Prema osmanskoj klasifikaciji naselja, to je predstavljalo višu kategoriju naselja.²⁹

Careva džamija je sagrađena na prostoru koji leži između rijeka Drine i Čehotine. Inače, taj prostor je predstavljao samo središte srednjovjekovnog naselja Hoča. Džamija sultana Bajezida II bila je sagrađena na lokalitetu iznad nekadašnjeg srednjovjekovnog trga Pazarišta. Mjesto na kojem je sagrađena džamija imalo je dominantan položaj u odnosu na cijeli grad.

Na ulazu iznad samih džamijskih vrata stajao je sljedeći tarih:

و اليوم الآخر و (ا) قام الصلاة	انما يعمر مساجد الله من آمن بالله	(١)
في زمن بايزد ولي معلي الاسلام	بني هذا المسجد في اعلي المقام	(٢)
ولمن قام و صلي فيها مع الامام	جعل الله مأواه و مثواه دارالسلام	(٣)
يا عباد الله سلام عليكم طبتم	تاريخ هذا الجامع الشريف و المقام	(٤)
		(٥) ٦٠٩ ³⁰

Božije hramove grade oni koji Allaha i Sudnji dan vjeruju i propisane namaze obavljaju. (1)

Ova džamija je sagrađena na najvišem mjestu u doba Bajezida, prijatelja Božijega, uzvisitelja islama. (2)

Neka Allah učini Kuću Spasa boravištem i utočištem njemu i onom ko u njoj bude klanjao s imamom. (3)

Hronogram ovog časnog mjesta i džamije (glasi):

O Allahovi robovi, mir neka je na vas, bili ste čestiti. (4)
Godina 906. [1500/1501.] (5)

Džamija je bila masivna i prostrana građevina s kamenom munarom. Ulaz u džamiju bio je iz samog trijema, što je bila rijetkost. Gabaritne

²⁸ Hatidža Čar-Drnda, "Grad Foča na razmeđu dviju civilizacija", *Hercegovina*, 15-16, Arhiv Hercegovine-Muzej Hercegovine, Mostar, 2003, 52.

²⁹ Termin kasaba je označavao otvoreno muslimansko naselje čije se stanovništvo pretežno ili isključivo bavi gradskom privredom, zanatstvom i trgovinom. Kako bi jedno naselje dobilo status kasabe bilo je potrebno da se ustanovi postojanje urbane, kulturne i privredne komponente tj.

- stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo (najmanje jedan džemat)
- džamija, i to ona u kojoj se, osim dnevnih namaza, obavlja i centralna sedmična molitva (džuma-namaz) i namazi u povodu dva bajramska blagdana
- *čaršija i sedmični pazarni dan.*

Više o tome: Adem Handžić, "Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku", *Jugoslavenski istorijski časopis (JIČ)*, 1-2, Beograd, 1974, 60-69.

³⁰ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. II, Istočna i centralna Bosna, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998, 26-27.

dimenzije džamije su bile 10,65 x 19,00 m. U unutrašnjosti džamije pažnju je privlačio mahfil (galerija za žene), postavljen cijelom širinom džamije s ulazne strane. Mahfil je podupiralo šest drvenih stubova osmerokutnog profila, postavljenih na kamene baze i s drvenim kapitelom, dekoriranim i izrezbarenim u sistemu stalaktita,³¹ majstorski izrađenih i obojenih u tri boje. Naročitu umjetničku vrijednost predstavljala je njihova izrazita elegancija i precizna izrada, pogotovo ako se zna da na našem prostoru i nema orijentalnih kapitela u drvetu. Naprotiv bogato izrađenom mahfilu, mihrab i minber napravljeni su od kamena i jednostavne su izrade.³²

U vrijeme kada je Evlija Čelebi pohodio Foču, za Carevu džamiju je rekao: “Između svih (ističe se) džamija sultana Bajezida Velije u Staroj čaršiji. To je starinska bogomolja, građena od tvrdog materijala i u klasičnom stilu. Ima drvenu kupolu pokrivenu olovom i jednu munaru.”³³

U defteru iz 1585. godine, u mahali ove džamije ubilježeno je 17 muslimanskih domova. Mahala je službeno upisana u defter kao *Mahala Atik džamije* (Stare džamije) *rahmetli sultana Bajezida*. Među njenim stanovnicima bili su: Husamedin – hatib s beratom, Ahmed sin Abdulahov – hatib s beratom, Hadži Mehmed – hatib, Mehmed – imam, Hadži Faik – mualim, Hasan sin Memijin – mualim i Sefer – mujezin.³⁴ A vjerovatno su svi, shodno navedenim funkcijama, obavljali službe u Carevoj džamiji.

Neki autori su, na osnovu pretpostavki i neuvjerljivih argumenata, ustvrdili da je Careva džamija sagrađena na mjestu gdje je bila crkva.³⁵ Međutim, istovremeno sa Carevom džamijom, u osmanskim defterima,

³¹ Muqarnas je termin kojim se opisuju stalaktiti u interijeru džamija. Osim džamijskih interijera, poznate su izrade stalaktita u interijerima građevina koje su krasile gradove nekadašnje islamske Španije – Andalusa. Više o tome u: Andrew Petersen, *Dictionary of Islamic Architecture*, Routledge, London, 1996. U poglavljima Seville (Arabic: Ishbiliyya), Alhambra, Córdoba, Mudéjar, Spain.

³² A. Bejtović, “Povijest i umjetnost Foče na Drini”, *Naše starine*, III, 53.

³³ Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar Hazim Šabanović, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979, 404.

³⁴ Ankara, TK, KKA, TD, No. 483, fol. 23.

³⁵ Govor o tome da je Careva džamija nastala na temeljima crkve prvi je, kao mogućnost, spomenuo i pretpostavio, ali ne i utvrdio, Alija Bejtović. U svom inače odličnom radu “Povijest i umjetnost Foče na Drini”, *Naše starine*, III, 27-28, tu tvrdnju je elaborirao temeljeći je na sljedećim elementima:

- narodnoj predaji iz XIX stoljeća (o usmenoj predaji kao argumentu ne treba puno trošiti riječi, pogotovo ako se ima u vidu da je XIX stoljeće doba kada se nacionalna svijest “budila i podizala” raznim predajama koje su u većini slučajeva bile potpuno neutemeljene i proizvoljno konstruirane);

evidentirana je i crkva, što isključuje takvu mogućnost.³⁶ Također, različita orijentacija tih dvaju objekata, demantira tvrdnje da je džamija nastala predgradnjom crkve. Nalaz nekih arhitektonskih fragmenata gotičkog stila nedaleko od Careve džamije i pisani podaci o Crkvi sv. Gospoje nedvosmisleno ukazuju da je spomenuta crkva bila na zasebnoj lokaciji, vjerovatno u blizini Careve džamije.³⁷ Osim spomenute crkve, u izvorima je zabilježeno da je u Foči svojevremeno postojala i druga crkva – Žabuljka.³⁸

S obzirom na to da se u pisanim izvorima nakon skoro cijelog jednog stoljeća, tačnije 85 godina, od izgradnje Careve džamije registrira paralelno postojanje obje bogomolje dovoljno govori o neutemeljenosti tvrdnje da je džamija izgrađena na mjestu gdje je bila crkva.

S druge strane, opravdanim se čini pitanje šta se dogodilo sa spomenutim crkvama koje su u međuvremenu nestale. Odgovor najvjerovatnije

- artefaktima pronađenim u haremu džamije (moguće je da je pronađeni artefakt pripadao crkvi koja se nalazila u blizini džamije, jer je postojanje crkve evidentirano u defterima);
- nekonvencionalnoj debljini džamijskih zidova (ne treba izgubiti iz vida da je ovdje riječ o sultanskoj džamiji, podignutoj tako da izgledom i lokacijom bude dominirajući objekat u gradu određenom da bude sjedište cijelog sandžaka i u strateškom smislu izuzetno važnom novoj vlasti);
- prijevodu natpisa koji je stajao iznad vrata džamije (u glavnom dijelu je ponuđen originalni tekst na arapskom i naš prijevod na bosanski u kojem se ne može naći niti jedna riječ koja makar u aluziji znači “prepravljanje” koje je Bejtić spomenuo).

U nastavku rada, Bejtić je naveo da će se tom građevinom *kasnije posebno zabaviti i istražiti*, što je i uradio, ali na posredan način. Naime, u knjizi *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini* autor Husref Redžić, na 324, poziva se na rukopisni materijal A. Bejtića kada govori o Carevoj džamiji u Foči i navodi da se *u neposrednoj blizini* sultan Bajezidove džamije nalazila katolička crkva, čime je demantirao tada već raširenu pretpostavku o tome kako je Careva džamija sagrađena na temeljima crkve. U međuvremenu, ta teza je široko prihvaćena, tako da su je mnogi autori preuzeli kao činjenicu. Vidi: Andrej Andrejević, “Pretvaranje crkava u džamije”, *Zbornik za likovne umetnosti*, 12, Matica srpska, Novi Sad, 1976, 107; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 303; H. Šabanović u knjizi Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, 404. bilješka br. 27; Bogumil Hrabak, *Foča do kraja XVII veka*, Beograd, 1999, 17-18.

³⁶ Ankara, TK, KKA, TD, No. 483, fol. 28; Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, 139.

³⁷ Naziv crkve koji se spominje u defteru prema ligaturi može se čitati i kao Crkva sv. Gospe. U prijevodu deftera A. S. Aličić je ovu ligaturu pročitao kao Crkva sv. Gosto. Nakon konsultacija s kolegama na Institutu smatramo da bi najvjerovatnije čitanje bilo Crkva sv. Gospoje. Uporedi: Ankara, TK, KKA, TD, No. 483, fol. 28. i *Katastarski popis ejaleta Bosna*, 11.

³⁸ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 174.

leži u fenomenu migracije stanovništva i širenju islama. Iz grada je u značajnom procentu migriralo nemuslimansko stanovništvo, što je negativno utjecalo na brojnost te zajednice. Nemuslimani, naročito Vlasi, migrirali su u pravcu novoosvojenih teritorija, stižući tako različite povlastice koje im je davala Osmanska država.³⁹

Kad je riječ o fenomenu širenja islama, ta pojava se može najbolje pratiti iz prvih popisnih deftera, gdje su česte bilješke u kojima uz ime stoji napomena *novi musliman* ili je to vidljivo iz očevog imena osobe koja nosi muslimansko ime.⁴⁰

Iako je u Foči, prema popisu iz 1585. godine, procent muslimanskih domaćinstava bio gotovo 100% (534 muslimanska u odnosu na 12 nemuslimanskih) Crkva sv. Gospoje je ostala sačuvana. Osim toga, u defteru su evidentirani i posjedi u vlasništvu te crkve – vinogradi, njiva i mezra u njenoj blizini. Doduše, u izvorima je navedeno kako su vinogradi zapušteni, vjerovatno zbog toga što te posjede nije imao ko obrađivati.⁴¹

Funkcioniranje Careve džamije, kao i rad njenih službenika, financirano je iz prihoda vakufa osnovanog u Novom. Taj vakuf se sastojao od vinograda, mezri i čaira u blizini istoimene tvrđave. Finansiranje rada

³⁹ Hercegovina je, kao i Crna Gora, bila izuzetno naseljena stočarskim stanovništvom – Vlasima. Kako se iz najranijih izvora vidi, osmanska vlast je na raznim stranama zatekla mnogo napuštene i puste zemlje. Osim ekonomskog značaja, Osmanlija-ma je u samom početku bio još značajniji njen strategijski aspekt koji se ogledao u očuvanju novoosvojenih oblasti, graničnih tvrđava i putnih relacija. Zbog karaktera svoje stočarske privrede Vlasi su bili pokretni, te stoga i protežirani u odnosu na zemljoradničku raju. Osmanlije su ih tretirale kao poluvojnu organizaciju te su, uz poreske obaveze po domaćinstvu, u slučaju ratnog pohoda imali određene vojničke obaveze. Naime, na svakih deset domaćinstava davali su po jednog vojnika. Padom Hercegovine pod osmansku vlast i osnivanjem istoimenog sandžaka, značajne skupine vlašskog stanovništva su usmjeravane prema sjeveru. Nova vlast je tako nastojala naseliti područja oko strategijskih punktova i duž važnih relacija. Tako se među čuvarima Zvornika iz 1476. godine spominje mnogo martolosa koji su službu obavljali za platu, a došli su sa strane. Širenje granica Osmanske države rezultiralo je pokretima Vlaha u novoosvojena područja – poslije pada ugarske Srebreničke banovine (1520) i pada Jajačke banovine (1528). Najmasovnije naseljavanje Vlaha na jedan uži prostor bilo je naseljavanje maglajskog područja, nakon što su Osmanlije osvojile središnji dio Bosne na kojem su privremeno nastojali obnoviti Bosansko kraljevstvo, kao marionetsku vlast. Više o tome Adem Handžić, “O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj – Doboj – Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća”, u: *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Research Centre for Islamic History, Istanbul, 1994, 19-28.

⁴⁰ A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469*; Isti, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*.

⁴¹ Ankara, TK, KKA, TD, No. 483, fol. 28.

džamije iz ovog vakufa je trajalo sve do 1538. godine, kada je poznati đenovljanski pomorac admiral Andrea Doria zauzeo Novi.⁴²

Godinu dana kasnije, osmanske kopnene snage i mornarica uspjeli su vratiti to strateški vrlo važno obalsko utvrđenje.⁴³

Privremeno zauzimanje Novog, između ostalog, ostavilo je Carevu džamiju bez prihoda. Zbog toga je određeno da se za potrebe džamije i plate njenih službenika izdvajaju sredstva iz džizije Hercegovačkog sandžaka.⁴⁴

Takva praksa je nastavljena i nakon što su Osmanlije ponovo stavile Novi pod svoju kontrolu, jer je na terenu ustanovljeno da su nekadašnji džamijski vakufski posjedi potpuno devastirani u toku okupacije.⁴⁵ Trajno rješenje u pogledu finansiranja Careve džamije desilo se tek u vrijeme namjesnikovanja Sinan-paše.⁴⁶ Prema naredbi sultana Sulejmana, u

⁴² Zauzimanje Novog desilo se kao posljedica sukoba Osmanske države i Venecije oko prevlasti nad istočnim Sredozemljem. Ti događaji su doveli do zbližavanja Španije i Venecije, a na inicijativu pape Pavla III osnovan je savez Sveta liga, koji su još sačinjavale Đenova, Malta i Papska država. Tokom ljeta 1538. godine u blizini Krfa okupila se flota od 112 galija, 50 galeona i 140 transportnih brodova. Ovu imponantnu flotu predvodio je iskusni moreplovac Andrea Doria, Đenovljanin u službi Španaca. Njihov cilj bio je Ambracijski zaliv u Jonskom moru na samom sjeverozapadu Grčke. Tamo se privremeno stacionirao čuveni osmanski admiral Hajrudin Barbarosa, koji je u svojoj floti imao ukupno 112 galija i galeona. Iako je raspolagao jačom flotom, Doria je izbjegavao započeti bitku. Nastojao je izvući Barbarosu iz zaliva na otvoreno more. Kada se Doria počeo povlačiti prema Krfu Barbarosa je izveo napad na njegovo brodovlje na otvorenom moru, koje je bilo komunikacijski slabo povezano. Odlučujuća bitka desila se 28. septembra u vodama blizu mjesta Preveze u spomenutom zalivu. Osmanlije su nanijele znatne gubitke savezničkoj floti – uništili su 13 brodova, a 36 zarobili. Ipak, Doria je uspio izvući veći dio flote i zaploviti prema Krfu. Dva dana nakon bitke u nevremenu je doživio još veću tragediju – izgubio je 70-tak brodova. Osmanlije nisu izgubile niti jedan brod, a nekoliko ih je teže oštećeno. Kako bi popravio utisak, Doria se usmjerio prema Boki Kotorskoj gdje su Venecijanci i Španci u zajedničkoj akciji osvojili Novi. Nakon što je osvojena tvrđava Novi, u njoj je Doria ostavio špansku posadu pod komandom Francisca de Sarmienta. Ovaj postupak je produbio jaz koji je već postojao među saveznicima, jer su Venecijanci tražili da se grad prepusti njima. Više o tome: *Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia*, vol. 1, ed. Alexander Mikaberidze, ABC-CLIO, Santa Barbara, 2011, 724-726; Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1973, 182-183.

⁴³ Kenneth Meyer Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, vol. III, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1984, 446.

⁴⁴ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Defteri (TD), No. 1043, fol.1.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Bio je brat velikog vezira Rustem-paše i Karađoz-bega. Odgojen je na sultanskom dvoru. U svojstvu hercegovačkog sandžakbega spominje se u jednom venecijanskom dokumentu iz posljednje dekade maja 1548. godine. U njemu potvrđuje mletačkom duždu da je na ime godišnjeg venecijanskog tributa za Kipar i otok Zante primio

vrijeme kada je na položaju velikog vezira bio njegov brat Rustem-paša, Sinan-paša je otkupio nove zemlje koje je priključio vakufu sultan Bajezidove džamije.⁴⁷ Careva džamija je dugo finansirana iz tih sredstava, a u periodima krize o njenom finansiranju brinuli su imućni pojedinci.⁴⁸

Značaj sultan Bajezidove džamije ogleda se u činjenici da je njena izgradnja dovela do intenzivnijeg naseljavanja muslimanskog stanovništva, tako da se u sumarnom defteru iz 1530. godine evidentira kako u Foči postoje četiri muslimanske i tri nemuslimanske mahale.⁴⁹ Prema podacima iz tog deftera, broj muslimanskih domaćinstava je porastao do te mjere da su muslimani predstavljali većinski dio stanovništva Foče. U njemu stoji da je te godine bilo 149 muslimanskih domaćinstava, 107 neoženjenih muslimana, 28 osoba koje su posjedovale berat i 119 nemuslimanskih domaćinstava.⁵⁰

Muslimanske mahale su naslovljene prema imenu džamije, odnosno prema imenu njihovih vakifa. U defteru se navode imena ove četiri muslimanske mahale u Foči:

- Mahala džamije sultana Bajezida Hana (Careva džamija),⁵¹
- Mahala Hamza-bega,⁵²
- Mahala Mustafa-paše⁵³ i
- Mahala hadži Derviša.⁵⁴

Inače, cijelo XVI stoljeće je označila gradnja brojnih monumentalnih objekata u Foči. Njih su podizali i gradili razni osmanski dužnosnici, ali i imućniji ljudi fočanskog kraja. U svrhu održavanja tih zadužbina, uvakufjavali su razne koristonosne objekte – dućane, hanove, karavan-saraje, te veće svote novca koji se imao davati u vidu zajma, ponajprije obrtnicima, uz određeni interes. Ti objekti su predstavljali osnovu za razvoj fočanske čaršije i privrede. Najbolje svjedočanstvo o tome pruža

8500 dukata. Interesantno je navesti da je u dokumentu potpisan imenom Jusuf, koje je inače, prema nepisanom pravilu, stajalo uz ime Sinan. Na položaju hercegovačkog sandžakbega bio je od augusta 1547. do juna 1549. Nakon toga je promoviran u kapudan-pašu umjesto čuvenog Pijale-paše. Na toj dužnosti je ostao do 1553, kada je umro. I *“Documenti turchi” dell’Archivio di Stato di Venezia*, 162. i 168. (dokument 634 i 664); Behija Zlatar, “O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću”, *Prilozi*, 14-15, Institut za istoriju, Sarajevo, 1978, 126.

⁴⁷ Istanbul, BOA, TD, No. 1043, fol.1.

⁴⁸ Hatidža Čar-Drnda, “Grad Foča na razmeđu dviju civilizacija”, 52.

⁴⁹ *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937 / 1530)*, II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, 4.

⁵⁰ Isto, 34.

⁵¹ Isto, 7. i 101.

⁵² Isto, 7.

⁵³ Isto, 113.

⁵⁴ Isto, 106.

vakufnama Memišah-bega, jedina takve vrste, koja se odnosi na vakufske objekte podignute u Foči u XVI stoljeću.⁵⁵

U zaključku se može konstatirati kako je u fokusu Osmanske države, nakon uspostave vlasti, bilo pitanje urbanog razvoja novoosvojenog teritorija. Rješavanje složene problematike urbanizacije Osmanska država je u velikoj mjeri provodila kroz instituciju vakufa, koji je imao višestruku ulogu u artikuliranju vitalnih društvenih potreba – u humanitarnoj, kulturno-prosvjetnoj i ekonomskoj sferi. Gradovi su predstavljali centre u kojima je osmanska vlast, uostalom kao i sve druge, promovirala i realizirala političke, vojne, ekonomske i svake druge interese. S obzirom na te činjenice, Osmanlije su naročitu pažnju posvećivale izgradnji novih i razvoju postojećih gradskih naselja, a navedeni primjeri iz Foče najbolji su dokaz toj tvrdnji.

CONSTRUCTION OF THE EMPEROR MOSQUE IN FOCHA AND ITS IMPORTANCE IN THE URBAN DEVELOPMENT OF CITY

Summary

The settlement of Focha developed in the fertile valley basin area of the Upper Drina valley where the river Čehotina joins the river Drina. Focha fell under the Ottoman rule 1465. In January 1470 Focha became the seat of the newly established Sanjak of Hercegovina. One of the strategic goals of the Ottomans was building new and further urbanization of the existing settlements. The urban nucleus for the future settlements or commercial district was the mosque. Mosques were built according to the needs, by honorable individuals or states, or even sultan.

Mosques that nominally carried sultan's name were financed from the state's treasury or from the waqf, which was founded for the purpose of the mosques. Construction of Sultan Bajezid mosque aimed at improving urban development of Focha as the Ottoman city center. For the mosque to operate properly, so its employees could perform regular duties, the state provided it with income in the form of waqf. At the beginning of the 16th century, the construction of the Emperor Mosque was completed and Focha formally fulfilled conditions to be promoted to the status of ottoman kasaba.

Keywords: Focha, Sultan Mosque, Emperor Mosque, waqf, urbanization, Ottoman city

⁵⁵ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta Turcica, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 152.